

بررسی نسخه مصور نامه خسروان و تأثیر آن در هنر دوره قاجار*

ماه‌منیر شیرازی** ابوالقاسم دادور*** فاطمه کاتب**** مریم حسینی****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۰/۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۲/۱۶

چکیده

نامه خسروان، اثر جلال‌الدین میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار است که در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار تألیف شده است. نسخه خطی و مصور نامه خسروان با توجه به نحوه تفکر این دوره، دارای ویژگی‌هایی همچون نحوه نگارش به فارسی با حذف لغات و واژگان عربی و تصویرسازی از پادشاهان ایران باستان با توجه به داستان‌های شاهنامه است. این نسخه در چند دهه پس از تألیف از نمونه‌هایی است که سیاست‌های باستانگرایی در دوره قاجار را نشان می‌دهد. از این جهت، این مقاله ضمن بررسی نسخه و تصاویر آن، به بازتاب تصاویر آن، در هنرهای تصویری دوره قاجار پرداخته است. سؤالاتی که این مقاله در صدد پاسخ به آنهاست به این شرح است:

ویژگی‌های نسخه خطی و مصور نامه خسروان چیست؟

تصاویر نسخه مذکور در کدامیک از هنرهای تصویری دوره قاجار بازتاب یافته است؟

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی همراه با تفسیر داده‌ها (تصاویر) و تطبیق آنهاست. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی، همچنین ابزار گردآوری داده‌ها شامل منابع اسنادی، تهیه برگه شناسه (فیش) و تصاویر گزینش شده است. نتایج نشان می‌دهد که نمونه‌های تصویری ساخته شده در نسخه مذکور به‌عنوان الگو به‌وفور در آثار هنری این دوره همچون تزیینات وابسته به معماری، نقاشی و حجاری تأثیرگذار بوده است.

واژگان کلیدی

باستان‌گرایی، نامه خسروان، هنرهای تصویری قاجار.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نگارنده اول با راهنمایی استادان راهنما دکتر ابوالقاسم دادور، دکتر فاطمه کاتب و مشاوره دکتر مریم حسینی در دانشکده هنر دانشگاه الزهراء با عنوان رویکرد باستان‌گرایی قاجار با تأکید بر نسخه خطی نامه خسروان به‌عنوان الگویی شاخص در هنر تصویری این دوره است.

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران. (مسئول مکاتبات) Email: m.shirazi@alzahra.ac.ir
*** استاد تمام و عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران. Email: ghadadvar@yahoo.com
**** دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران. Email: nfkateb@gmail.com
**** دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران. Email: drhoseini@yahoo.com

مقدمه

در تاریخ هنر ایران، سیاست‌های حاکمان در استفاده از هنر، در تثبیت جایگاه حکومت‌های خود قابل توجه است. این سیاست بعضاً بر عهده شاهزادگان و در برخی موارد بر عهده برخی هنرمندان شاخص گذارده شده است. در دوره قاجار نیز شاهزادگان قاجاری همچون جلال‌الدین میرزا در رویکرد این سلسله به باستان‌گرایی قابل مشاهده است. تدوین کتاب نامه خسروان، با ارائه تصاویری از پادشاهان تاریخ باستانی ایران از سوی این شاهزاده قاجاری و حمایت از تولید و تکثیر کتاب، طی چندین دهه مورد بهره‌برداری قرار گرفت. لذا این پژوهش جهت بررسی این نسخه چاپ سنگی و بهره‌برداری از تصاویر پادشاهان ایران باستان در هنرهای تصویری انجام شده است. اهداف مورد توجه این مقاله عبارت‌اند از:

بررسی نسخه خطی و مصور نامه خسروان، شیوه نگارش و تصاویر آن
تأثیر تصاویر نسخه نامه خسروان در هنرهای تصویری دوره قاجار

در این مقاله ابتدا به دلایل رویکرد قاجاریه به باستان‌گرایی و سپس ظهور این بینش در آثار هنری پرداخته و در بخش بعدی به انگیزه تولید نسخه خطی و مصور نامه خسروان به‌عنوان منبع الهام هنرمندان دوره قاجار اشاره شده و ریشه‌های آن در هنر تصویری عصر قاجار پیگیری می‌شود تا میزان تأثیرگذاری این نسخه و تصاویر آن نیز مشخص گردد. همچنین هنرهای تصویری شاخص دوره قاجار که با استفاده از تصاویر این کتاب کار شده‌اند به ترتیب معرفی و مورد بررسی و بحث قرار می‌گیرند.

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش توصیفی-تحلیلی همراه با تفسیر داده‌ها (تصاویر) و تطبیق آنهاست. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی، همچنین ابزار گردآوری داده‌ها شامل منابع اسنادی، تهیه برگه شناسه (فیش) و تصاویر گزینش‌شده از کتب، تعدادی منابع اینترنتی و عکاسی‌شده توسط نگارنده است.

بنابراین با توجه به بازتاب تصاویر نسخه نامه خسروان در هنرهای تصویری دوره قاجار و نیز تأثیرگذاری نسخه نامه خسروان بر هنر این دوره، نمونه‌های تصویری آن به‌صورت تطبیقی در نامه خسروان و آثار هنری دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

کتاب تفسیر و تحشیه بر نامه خسروان نوشته H. R. Engineer این نسخه را با شاهنامه فردوسی به‌شکل تطبیقی بررسی می‌کند. متأسفانه این کتاب در سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی موجود نیست اما اطلاعات آن

تصویر ۱. صفحه اول کتاب نامه خسروان، مأخذ: جلال‌الدین میرزا، ۱۲۹۷ق: صفحه ابتدایی کتاب

حاکمی از این مسئله است که در این کتاب به تصاویر از منظر هنری پرداخته نشده است.

پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان زمینه‌های بروز تحول در تاریخ‌نگاری ایران (از دوره افشاریه تا پایان عصر ناصری) در دانشگاه بیرجند در سال ۱۳۹۰ نگارش یافته که به موضوع تاریخ‌نگاری در دوره قاجار می‌پردازد و به کتاب نامه خسروان به‌عنوان اثری تاریخی در دوره قاجار اشاره می‌کند در واقع جنبه‌های هنری این اثر مدنظر نبوده و از نظر ادبی به آن اشاره شده است.

عباس امانت در مقاله‌ای با عنوان پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران: جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان در سال ۱۳۷۷، در باب کتاب نامه خسروان و سبک نگارش و توصیف تصاویر آن صحبت کرده است که البته بیشتر به زمینه‌های تاریخی و اسطوره‌ای پرداخته است.

پایان نامه دکتری با عنوان بازتاب هنر ایران باستان در تزیینات وابسته به معماری خانه‌ها و کاخ‌های عصر قاجار در تهران از کامران سخن‌پرداز در سال ۱۳۸۸ در تهران و دانشگاه شاهد موجود است که این منبع به تأثیرات ایران باستان در هنر قاجار به‌طور کلی اشاره می‌کند و بیشتر در حوزه معماری است.

باستان متوسل شدند. آنان برای تحکیم وضعیتشان، خود را به طور مستقیم به ایران باستان منتسب می‌کردند و از موارث فرهنگی آنها بهره می‌جستند. هنگام به حکومت رسیدن آقا محمدخان قاجار و آغاز سلسله قاجاریه و گزینش تهران به عنوان پایتخت، هنر ایرانی از هنر درخشان دوران صفوی و دوره‌های پیش از آن فاصله زیادی گرفته بود. هنرمندان قاجار به پیروی از فرمان شاهان، دولتمردان و رجال سیاسی به عنوان سفارش‌دهندگان و بانیان اصلی هنر این دوره، گرایش آشکاری به بهره‌گیری از نقشمایه‌ها و عناصر تزئینی به‌کاررفته در هنر ایران باستان داشتند. بازتاب این تمایل در هنرهای مختلف به‌روشنی قابل مشاهده است. در آثار هنری عصر قاجار نقوشی به کار گرفته شده که به‌گونه‌ای بارز، دربرگیرنده و بازتاب‌دهنده نقشمایه‌های مورد استفاده در هنر ایران پیش از اسلام است. بدین‌سان، این جهتگیری‌ها در کنار رویه‌ها و گرایش‌های دیگر در سایر گونه‌های هنری این دوران، هنری متمایز با دوره‌های پیشین خود را رقم زده است، هنری درآمیخته با صفات و خصایص گوناگون و در عین حال ارزشمند.

جیان روبرتو اسکارچیا (۱۳۸۴) در بخش دوم کتاب هنر صفوی، زند، قاجار دوران سلطنت فتحعلی شاه را نخستین مقطع سبک هنری قاجار برمی‌شمارد و به تأثیرپذیری آگاهانه هنرمندان دوره قاجار از هنر دوران صفوی و بازتولید آن به گونه‌ای متمایز اشاره می‌کند و می‌افزاید: «هنر این دوره از تاریخ ایران، باستان‌گرا شد و ضمناً تأثیراتی نیز از غرب پذیرفت» (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۴۲).

معرفی کتاب نامه خسروان

نامه خسروان، اثر جلال‌الدین میرزا ست. او کتاب خود را با عنوان فرعی داستان پادشاهان پارس از آغاز تا پایان ساسانیان که سودمند مردمان، به ویژه کودکان و نوجوانان است معرفی کرده است. «طرح چهاربخشی نامه خسروان، چنان‌که جلال‌الدین میرزا خود پیش گفته بود، تنها تا بخش سوم انجام پذیرفت. بخش اول، از افسانه مه آبدیان (که وی می‌پنداشت آغاز تاریخ باستان ایران است) آغاز می‌شد و تا انجام ساسانیان پایان می‌گرفت» (محمدزاده، ۱۳۵۷: ۳۷۳).

جلال‌الدین میرزا هدف خود از نگارش نامه خسروان را به‌کارگیری واژگان فارسی و پرهیز از واژگان بیگانه دانسته است. این کتاب، که به خط نستعلیق شکسته چاپ شده، همراه با نقاشی‌های خیالی از پادشاهان باستانی ایران است. نشر پازینه (۱۳۸۹)، کتاب نامه خسروان را به همان صورت چاپ نخست آن، افسست کرده است تا بخشی از میراث مکتوب گذشته را در اختیار نسل جدید قرار داده باشد.

نگارش نسخه مصور نامه خسروان، شاید اولین

تصویر ۲. صفحه دیباچه نامه خسروان، تصویر جلال‌الدین میرزا، مأخذ: جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۷.

در مورد تصاویر کتاب نسخه خطی نامه خسروان و تطبیق آن با هنرهای دوره قاجار، تا به حال مقاله‌ای در مجلات علمی - پژوهشی و نیز مجلات تخصصی هنر به چاپ نرسیده است. مطالعه در باب این نسخه و تطبیق تصاویر آن با برخی نمونه‌های تصویری هنر دوره قاجار برای اولین بار در پایان‌نامه کارشناسی ارشد از نویسنده همین مقاله (دفاع‌شده در تابستان ۱۳۹۲) مطرح شده است. لذا عدم توجه به این نسخه خطی و نیز عدم پرداختن به بازتاب تصاویر آن در هنرهای تصویری دوره قاجار لزوم و ضرورت نگارش مقاله‌ای جداگانه از پایان‌نامه را اثبات می‌کند.

باستان‌گرایی در عهد قاجار

باستان‌گرایی پدیده‌ای است که در دوران قاجار در عرصه فرهنگ، اجتماع، سیاست و هنر جامعه ایرانی پدیدار گشت و طی چندین دهه، به‌عنوان یکی از چالش‌های مهم فکری و فرهنگی جامعه ایرانی، ذهن بسیاری از روشنفکران، نویسندگان و ادیبان و روزنامه‌نگاران و سیاستمداران را به خود مشغول کرد.

قاجاریان بیش از دیگر حکومت‌ها به تفکر و هنر ایران

تصویر ۳. ضحاک و آرمیدخت در کتاب نامه خسروان، درجات مختلف خاکستری در چاپ سنگی، مأخذ: جلال‌الدین میرزا، ۱۲۹۷ق: ۷۱ و ۳۹۶.

تصویر ۴. تصویر میرزا عبدالملک، مأخذ: بامداد، ۱۳۵۰: ۱۵۱.

تصویر ۵. صفحه پایانی کتاب نامه خسروان، سکه‌های اشکانی، مأخذ: جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: صفحه پایانی.

و نیاز به نگارش متن تاریخی درسی را می‌توان از آشنایی او با کتاب‌های درسی تاریخ فرانسه دانست. اشاره‌اش به سخنان روان به گوش آشنا نیز از همین روست. او نامه خسروان را برای شاگردان دارالفنون و برای تدریس نوشته بود. نه تنها شیوه تاریخ‌نگاری و پارسی‌نگاری، بلکه خط خوش نستعلیق با فاصله کافی بین سطوح و چهره‌های پادشاهان که وی برخی از آنان را از نقوش سکه‌های ساسانی گرفته بود و برخی زاده تخیل خود او و یا تصویرگر کتاب بود، حکایت از کوشش او برای به دست

کوشش در عهد قاجار در تدوین کتاب تاریخ مصور ایران برای عامه مردم بود. «اگرچه نامه خسروان از دیدگاه فن تاریخ‌نگاری و بهره‌وری از منابع نوین چندان اصالتی نداشت، اما شاید نخستین نشانه گرایش‌های ملی در زمینه بازسازی گذشته بود و این خود نه تنها در نگرش تاریخی نویسنده، بلکه شیوه پارسی‌نگاری او نیز به خوبی آشکار است» (امانت، ۱۳۷۷: ۶).

از مقدمه کوتاهی که خوشنویس نامه خسروان به کتاب افزوده است، چنین برمی‌آید که او در سال ۱۲۹۷ هجری، در شهر وین پایتخت اتریش، کتاب جلال‌الدین میرزا را به خط نستعلیق نوشته است. این زمان مصادف است با نیمه دوم پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار. او که نام خود را میرزا حسن خداداد تبریزی ذکر می‌کند، در مقدمه‌ای دیگر، از پیشرفت عکاسی و چاپ تصاویر نقاشی شده در اروپا یاد کرده و پیشرفت این صنعت را یادآور می‌شود. سپس لزوم استفاده از این صنعت را برای چاپ کتاب‌های فارسی برمی‌شمارد و از نامه خسروان به عنوان یکی از کتاب‌هایی که در وین چاپ شده است نام می‌برد.

میرزا حسن خداداد تبریزی، دو دلیل برای برگزیدن و چاپ کتاب جلال‌الدین میرزا آورده است: نخست آنکه مختصر و کوتاه است و به‌ویژه برای خوانندگان اروپایی که زبان فارسی را می‌دانند مطلوب است؛ دوم آنکه جلال‌الدین میرزا از واژگان بیگانه استفاده نکرده و برای تألیف اثر خود واژگان فارسی را به کار برده است. دیباچه کتاب به قلم مولف، جلال‌الدین میرزا است. نویسنده از روزگار خود و تأسیس مدرسه دارالفنون توسط ناصرالدین شاه یاد می‌کند و می‌نویسد که روزی با خودم می‌اندیشیدم که چرا ما ایرانیان به زبان نیاکان خود توجه نمی‌کنیم. آن‌گاه چنین ادامه می‌دهد که: «روزی در این اندیشه افتادم که از حیثیت ما ایرانیان زبان نیاکان خویش را فراموش کرده‌ایم و با اینکه پارسیان در نامه‌سرایی و چکامه‌گویی به گیتی فسانه‌اند نامه‌ای در دست نداریم که به پارسی نگاشته شده باشد. اندکی بر نابودی زبان ایرانیان دریغ خوردم و پس از آن خواستم که آغاز نامه پارسی کنم. سزاوارتر از داستان پادشاهان پارس نیافتم از این روی این نگارش را نامه خسروان نام نهادم و کوشیدم که سخنان روان به گوش آشنا نگارش رود تا بر خوانندگان دشوار نباشد. چهره پادشاهان را که نزد فرنگیان است گرفته از روی آن‌ها کشیده شد» (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۷).

جلال‌الدین میرزا و منابع فکری او

شاید بتوان جلال‌الدین میرزا را بنیانگذار عملی اندیشه باستان‌گرایی در ایران دوران جدید و معاصر به شمار آورد. جلال‌الدین عقیده‌اش بر این بود که باید فارسی سره را در گفتن و نوشتن به کار برد و لغات بیگانه به‌ویژه عربی را کنار گذاشت. «آگاهی جلال‌الدین میرزا به آموزش تاریخ

ادامه می‌یابد. جلال‌الدین میرزا سه بخش از تاریخ خود را از ایران باستان تا دورهٔ زندیه نگاشت، اما بخش چهارم که مربوط به دورهٔ قاجار بود، نانوشته ماند. وی علت این امر را چنین دانسته است: «در اندیشه‌ام که چه نگارم، امیدوارم یا کارها دگرگون شود، یا روزگار از ایران ویرانم بیرون افکند که این نامهٔ چهارمین را نیز به راستی و دلخواه بنگارم» (آخوندزاده، ۱۹۶۳: ۳۷۳).

جلال‌الدین میرزا در بی‌اعتنایی مطلق به سنت تاریخ‌نگاری اسلامی و بدون اینکه توجه داشته باشد هویت ایرانی جزوی از تاریخ دورهٔ اسلامی است، به آن کوشش مبادرت ورزید. میزان آگاهی او از تاریخ عصر هخامنشی بسیار نازل است. او از سلسله‌ای به نام هخامنشی نام نمی‌برد، جلال‌الدین میرزا یکی از منابع خود را مورخان یا به قول خودش داستان‌سرایان فرنگ می‌داند، اما هیچ‌گاه از آنان نامی نمی‌برد. انتشار دساتیر (کتاب پارسیان هند) در هندوستان آغازگر جنبشی است در تاریخ ایران دورهٔ قاجار که یک سوی آن سره‌نویسی است و سوی دیگرش بزرگ‌نمایی تاریخ ایران پیش از اسلام و همین کتاب دساتیر یکی از منابع الهام بخش جلال‌الدین میرزا در تألیف کتاب نامهٔ خسروان بود زیرا در بخش‌هایی روایت تاریخ ایران باستان در آن نقل شده است.

نامهٔ خسروان و ادوار تاریخی ایران

بر خلاف منابع تاریخ اسلامی مثل تاریخ طبری و تاریخ مسعودی، که ادوار تاریخی بر اساس ظهور انبیاست، در نامهٔ خسروان محور تحولات تاریخی و همزمان با ادوار سلطنت شاهان ایران باستان و ایران دورهٔ اسلامی است؛ یعنی به‌جای محوریت انبیا، شاهان ایران مبنا و محور قرار گرفته‌اند. در این کتاب حتی در مورد تاریخ ظهور پیامبر اسلام (ص) سخنی قابل‌اعتنا مطرح نشده و فقط از مرگ یزدگرد یاد گردیده که بعد از او تازیان به پارس هجوم آوردند و از بغداد تا آمودریا را به تصرف خود درآوردند.

داستان نامهٔ خسروان از افسانهٔ مه‌آبادیان آغاز شده و در ترتیب تاریخی او، پنج گروه آبادیان، جیان، شائیان، یاسائیان و در نهایت گلشائیان مورد بحث واقع شده‌اند. **آبادیان:** «از سلسله آبادیان نخستین پیامبر مه‌آباد بود که یکتا پرستی پیشه کرد» (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۸). در این بخش جلال‌الدین میرزا متون کهن برگرفته از دساتیر و کتاب دبستان را نیز شرح می‌دهد.

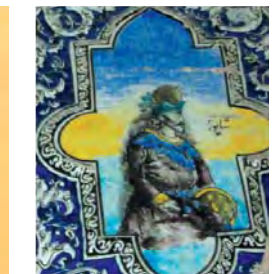
جیان: «از سلسلهٔ جیان نخستین پیامبر جیان جی افرام بن زاد بود، که به دلیل پاکی وی را جی میخواندند» (همان: ۹) **شائیان:** «نخستین آن‌ها شائی کلیو فرزانه و یزدان پرست و واپسین آن‌ها شائی مهبول کوه نشین بود» (همان: ۹) **یاسائیان:** «یاسان اولین پیامبر بود و واپسین این گروه یاسان آجام» (همان: ۹)

تصویر ۶. نمونه کاشی‌کاری خانهٔ امام‌جمعه با نقش شاپور. مأخذ: سخن‌پرداز، ۱۳۸۸: ۸۲.

تصویر ۷. نمونه کاشی‌کاری خانهٔ امام‌جمعه با نقش شاپور دوم. مأخذ: همان: ۸۲.

تصویر ۸. نمونه کاشی‌کاری خانهٔ امام‌جمعه با نقش شاپور سوم. مأخذ: همان: ۸۳.

آوردن یک متن درسی می‌کرد» (امانت، ۱۳۷۷: ۱۶-۱۷). کتاب تاریخی نامهٔ خسروان به فارسی سره (آسان بدون واژه عربی) است.

تمایلات شدید ضدعربی او، در کنار سره‌نویسی فارسی و نقل داستان پادشاهان پارس که نامشان به دلیل دست‌درازی تازیان از میان رفته، همه به‌نحوی از فضای ادبی دوران او متأثر بوده است. داستان تاریخی جلال‌الدین میرزا از افسانهٔ مه‌آبادیان، که او طلیعهٔ تاریخ ایران باستان شمرده است، آغاز می‌گردد و تا ادوار دیگر تاریخ ایران

تصویر ۱۱. کاشی از دوره قاجار با نقش بهمن، تکیه معاون الملک، مأخذ: www.bahadorani.com

تصویر ۹. کاشی از دوره قاجار با نقش فریدون، ۴۰ × ۴۰ سانتی متر، تکیه معاون الملک، مأخذ: سیف، ۱۳۷۶: ۱۸۳.

تصویر ۱۲. کاشی از دوره قاجار با نقش همای، تکیه معاون الملک، مأخذ: همان.

تصویر ۱۰. کاشی از دوره قاجار با نقش ضحاک، ۴۰ × ۴۰ سانتی متر، تکیه معاون الملک، مأخذ: همان: ۱۸۲.

تصویر ۱۳. کاشی از دوره قاجار با نقش کیومرث، تکیه معاون الملک، مأخذ: همان

گلشائیان که خود چهار گروه اند:

جلال الدین میرزا سلسله گلشائیان را به چهار دوره پیشدادیان، کیان، اشکانیان و ساسانیان تقسیم می‌کند. در این بین نامی از هخامنشیان در میان نیست. نخستین گلشائیان کیومرث و آخرین آنها یزدگرد سوم ساسانی بود. «نخستین پیامبر گلشائیان کیومرث بود که نام او معنی زندگی میرنده دارد. کیومرث در اساطیر ایران پیش از اسلام نخستین انسان است، و مشی و مشیانه نخستین زوج انسان یا همان آدم و حوا شناخته شده‌اند» (شهرستانی، ۱۳۸۴: ۱۸۱).

سپس به صورت مشروح به توضیح هر سلسله می‌پردازد که اولین سلسله پیشدادیان است.

پیشدادیان: پادشاهان پیشدادی را شامل کیومرث، هوشنگ، تهمورس، جمشید، ضحاک، فریدون، منوچهر، نوز، افراسیاب، زاب، گرشاسب بر شمرده (همان: ۱۰) و بدین ترتیب تک تک این شاهان و دوره فرمانروایی آنان را شرح می‌دهد و به حوادث دوران هریک می‌پردازد و برای هر پادشاه تصویری هم آورده شده است.

کیان: دوره کیانیان در روایت جلال الدین میرزا با حمله اسکندر مقدونی خاتمه می‌یابد و دوره اشکانی آغاز می‌گردد. «اینان با اسکندر یونانی دهن بودند: کیغباد، کیکاووس، کیخسرو، لهراسب، گشتاسب، بهمن، همای، داراب، دارا، اسکندر» (همان: ۳۳).

اشکانیان: پادشاهان این دوره را بیست تن ذکر می‌کند و مدت پادشاهی آنان را ۴۶۱ سال می‌داند. «نخستین آن‌ها استهن یکی از سرکردگان اسکندر و آخرین پادشاه آنان اردوان بود» (همان: ۵۸).

ساسانیان: «بیست و هشت تن‌اند و روزگار کشورداری ایشان پانصد و دو سال و هفت ماه بود» (همان: ۶۲). نخستین آنان اردشیر و آخرین ایشان یزدگرد بود.

تصاویر کتاب نامه خسروان

در دوره قاجار شاهد رشد سفرهای اروپاییان به ایران هستیم که ریشه در نفوذ آنان دارد. علاوه بر تصویرسازی کتب، در این دوره، هنرمندان نقاشی‌هایی مستقل که در کتاب‌ها چاپ می‌شود از خود باقی گذاشته‌اند. همواره می‌توان شاهد بود که توانایی‌های نقاشان بسیار متفاوت و

تصویر ۱۴. نمایی از بیمارستان دادگستری تهران، عکس از نگارنده.

شرف و شرافت که اصولاً شیوه تصویرسازی آنها غربی و اروپایی و یا ملهم از غرب است. به خصوص این شیوه از چاپ سنگی متأثر از غرب در تصاویر کتاب‌های علمی و درسی چون تاریخ طبیعی، جانورشناسی، علم‌الاشیا و تاریخ و جغرافی بسیار مشاهده می‌شود» (هاشمی دهکردی، ۱۳۶۳: ۱۰۵). در کتاب نامه خسروان از چنین شیوه‌ای برای صورت‌سازی شخصیت‌ها استفاده شده است. در تصویرهای این کتاب علاوه بر ظاهر نسبتاً غربی اشخاص، آنها را با به‌کارگیری خط و هاشور و با به دست آوردن سایه‌های متنوع از درجات مختلف خاکستری طبیعی‌سازی کرده اند. برای نمونه تصویرهای ضحاک و آرمیدخت از آن جمله‌اند (تصویر ۳).

میرزا عبدالمطلب اصفهانی، تصویرگر نامه خسروان
 «میرزا عبدالمطلب مستشار از شاگردهایی بود که ناصرالدین شاه برای فرا گرفتن فنون نقاشی به فرنگ فرستاد... مستشار در شبیه‌سازی با آب و رنگ استاد بود» (دوستعلی خان معیر الممالک، ۱۳۶۱: ۲۷۵).
 او از هنرمندان قرن سیزدهم هجری «در هنر نقاشی و قلمدان‌سازی است که دوره کودکی را در اصفهان گذراند. ابتدا قلمدان می‌ساخت و آبرنگ‌کار بود. سپس به رنگ و روغن روی آورد و در این شیوه ترقی نمود. در سال ۱۲۷۵ ه. ق جزو ۴۲ نفر شاگردان انتخابی به کشور فرانسه فرستاده شد و در آنجا به نقاشی پرداخت و در سبک

اهداف ترسیم کردن نیز بسیار گوناگون هستند. اصولاً قسمت اعظم بار هر اثر ادبی بر دوش توصیف است و تصویرگری خود زیرمجموعه توصیف به شمار می‌آید. شیوه و کم و کیف توصیف ملاک عمده‌ای برای ارزش‌گذاری اثر ادبی است. شاهان ایران باستان و شرح زندگانی آنها هویتی بود که در تاریخ باستانی‌شان از گذشته‌های دور ریشه دوانیده بود و توصیف و ترسیم آنان از الزامات هنر و ادبیات بود.

«در نیمه قرن نوزدهم پژوهش‌های تاریخی درباره ساسانیان و به‌ویژه سکه‌شناسی این دوره تا بدان اندازه پیش رفته بود که طبقه‌بندی مرتبی از پادشاهان ساسانی را با بهره‌وری از منابع فارسی و عربی و همچنین اروپایی برای نویسنده‌ای چون جلال‌الدین میرزا ممکن سازد. در پیوست بخش یکم نامه خسروان، او نقوش سکه‌های اشکانیان را به ترتیب تاریخی آورده و در دیباچه یادآور شده بود که چهره پادشاهان را که نزد فرنگیان است گرفته و از روی آن کشیده شده است» (امانت، ۱۳۷۷: ۱۷). «این طرح‌ها را میرزا مطلب با مهارت دست و سلیقه خاصی تهیه کرده است و کوشش طراح در متنوع کردن حالات پادشاهان و صورت و لباس آنها موفقیت آمیز است» (تناولی، ۱۳۶۷: ۲۳).

«شیوه اروپایی صورت‌سازی و منظره‌سازی روزبه‌روز در تصاویر دوره ناصرالدین‌شاه بیشتر دیده می‌شد به‌خصوص روزنامه‌های دولتی چون دولت علیه ایران، و

تصویر ۱۵. کاشی‌های نقش برجسته در بیمارستان دادگستری تهران، دوره قاجار، تصویر گشتاسب، عکس از نگارنده.

نثر کتاب نامه خسروان

توجه به زبان پارسی در نامه خسروان و شکستن تسلط زبان عربی در هنر و ادب ایرانی از مهم‌ترین و بارزترین مشخصه‌های این کتاب است. این نثر در زمره نثرهای ساده قرار می‌گیرد که تقریباً خالی از صنایع لفظی و معنوی است و یکی از دلایل فهم آسان آن نیز همین شاخصه است. از جملات کوتاه استفاده شده و هر جمله فعل مستقلی دارد. «فصل‌بندی کتاب سعی مؤلف را در نمایش تداوم تاریخ ایران باستان و ایران اسلامی نشان می‌دهد» (ناجی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۴۴). در واقع جلال‌الدین میرزا ورود اسلام را ناچیز شمرده و آن را به حاشیه می‌راند و سعی دارد تا تاریخ ایران را به صورت بی‌وقفه و بدون توجه به ورود اسلام روایت کند.

ملک‌الشعرای بهار در مورد نثر نامه خسروان می‌نویسد: «معروف‌ترین کتابی که در این شیوه (نثر ساده) نگارش یافته و از همه کمتر مغلوب می‌باشد نامه خسروان تألیف جلال‌الدین میرزای قاجار، پسر فتحعلی‌شاه، است که تاریخ ایران را از کیومرث تا مرگ نادر و انقراض دودمان او در سه جلد نوشته و از آوردن لغات مشکوک هم تا حدی خودداری کرده است» (بهار، ۱۳۸۹: ۲۹۲).

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی بناهای دوره قاجار
در دوره قاجاریان تزیین کاخ‌ها و خانه‌های اعیانی با قاب‌بندهای نقش برجسته‌دار و کاشی‌های لعاب‌دار با نقش‌ها و طرح‌هایی که از شاهان ساسانی یا هخامنشی اقتباس شده بود متداول شد.

کاشیکاری همواره عنصری در خدمت معماری و جهت تزیین بنا مورد استفاده بوده است. کاشی‌های نقاشی‌شده در دوره قاجار به‌وفور در بناهای مختلف یافت می‌شوند.

کلاسیک دارای دانش گردید و پس از بازگشت به ایران نقاش ماهری گشته بود» (حقیقت، ۱۳۸۳: ۴۶۶). «میرزا عبدالمطلب اصفهانی نقاش، که بعدها ملقب به مستشارالوزاره و رئیس پُست شد، نقاشی را در فرنگ آموخته بود. تصاویر کتاب نامه خسروان تألیف جلال‌الدوله (که نخست در تهران و سپس در اتریش به طور مصور چاپ شده) اثر اوست» (نکاء، ۱۳۷۶: ۱۵۱)، «زیرا هیچ‌جا اشاره‌ای به توانایی جلال‌الدین در هنر نقاشی نیامده است» (امانت، ۱۳۷۷: ۱۸).

در سال‌های پیش از نگارش نامه خسروان، دو کتاب درباره سکه‌ها و مهرهای دوره ساسانی انتشار یافته بود. «در ۱۸۴۰ م، سکه‌شناس فرانسوی، لونپریه ۱ مجموعه کاملی از سکه‌های ساسانی را در کتاب نفیسی ۲ در پاریس به چاپ رساند. هجده سال بعد ادوارد توماس ۳ نیز مجموعه‌ای ۴ از چهره‌های پادشاهان ساسانی را در پاریس انتشار داد. می‌توان گمان برد که جلال‌الدین میرزا دست‌کم با تحقیق لونپریه آشنایی داشته و از همین رو طرح چهره‌های پادشاهان ساسانی که در نامه خسروان آمده ملهم از این کتاب فرانسوی است (تصویر ۵). به‌عنوان نمونه، چهره اردشیر اول در نامه خسروان، شباهت کامل به صورت او در شش سکه چاپ‌شده در کتابش دارد... تاج، زیور و جامه پادشاهان با الهام از نقوش سکه‌های ساسانی ساخته شده‌ولی نقش و نگار زمینه و گاهی تختگاه ایشان از رقم تزییناتی بود که در کتاب‌های درسی و یا مردم‌پسندار و پایی در سده نوزدهم پیدامی‌شد... چهره‌های خیالی پادشاهان پیشدادی و کیانی غالباً از تصاویر ساسانی متأثر بود و گاه نیز یکسره پرورده‌اندیشه نقاش بود... همین چهره‌ها در دهه‌های بعدی گرتة جدیدی برای پرده‌های نقاشی شاهنامه‌ای شد که غالباً از آن به نام نقاشی قهوه‌خانه‌ای یاد می‌شود» (امانت، ۱۳۷۷: ۱۷-۱۸).

1. Adrien de Longperier
2. Essai Sur les medailles des rois perses de la dynastic Sassanide
3. Edward Thomas
4. Early Sassanian Inscription: scale and coins

تصویر ۱۶. کاشی نقش برجسته در بیمارستان دادگستری تهران، دوره قاجار، تصویر جمشید، عکس از نگارنده.

ناصر خسرو و در انتهای کوچه امام جمعه واقع شده است. همان‌گونه که از نام این بنا برمی‌آید، «این خانه متعلق به یکی از امام‌جمعه‌های تهران به نام سیدزین‌العابدین امام جمعه، داماد ناصرالدین شاه در دوره قاجار بوده است و تاریخ بنای آن به اواسط دوران سلطنت ناصرالدین شاه یعنی سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۰ ه. ق باز می‌گردد» (فهرست سازمان زیباسازی شهر تهران، ۱۳۸۵).

«سید زین‌العابدین پسر سید ابوالقاسم امام جمعه ملقب به ظهیرالاسلام بوده است. وی دختر ناصرالدین شاه قاجار را به همسری گرفت و پس از فوت پدرش به دلیل آن که میرزا زین‌العابدین کوچک بود، عموی او، سید مرتضی، کفالت امور امام جمعه را عهده‌دار شد. زمانی که سیدزین‌العابدین به سن رشد رسید به فرمان ناصرالدین شاه، امام جمعه تهران شد. پس از مرگ، او را در مقبره باشکوهی که در زمان حیات برای پدرش ساخته بود و اکنون به سر قبر آقا شهرت دارد دفن کردند» (سخن‌پرداز، ۱۳۸۸: ۷۰).

از تزیینات شاخص این بنا می‌توان به کاشیکاری، گچ‌بری، آیینه‌کاری، حجاری، مقرنس‌کاری (مقرنس گچی) و نقاشی دیواری اشاره کرد. آنچه در اینجا مورد بررسی قرار می‌گیرد آن دسته از تزیینات کاشیکاری است که متأثر از تصاویر کتاب نامه خسروان است.

بخش زیادی از تزیینات وابسته به معماری خانه امام جمعه را کاشیکاری‌ها و آیینه‌کاری‌ها تشکیل می‌دهند. کاشیکاری‌های خانه امام جمعه، که حاکی از توجه هنرمند به موضوعات مرتبط با ایران باستان است، به روش کاشی‌هایی مشابه است که در مجموعه کاخ گلستان ساخته شده‌اند.

این نمونه کاشی (تصویر ۶) دارای نقش شاپور ساسانی

موضوع و مضمون بخشی از این کاشی‌ها را تصاویر طراحی‌شده‌ای از شاهان ساسانی و در برخی موارد شخصیت‌های حماسی و اسطوره‌ای تشکیل می‌دهند و در بیشتر نمونه‌ها هنرمند اسامی این شاهان و شخصیت‌ها را ثبت کرده است. با دقت در جزئیات تصویری این آثار می‌توان دریافت که سازنده آنها الگوهای باستانی را در اختیار داشته و مطابق با آنها به نقاشی روی این آثار اقدام کرده است. عناصر بصری این آثار تا حد زیادی مطابق با تصاویر رایج در نقاشی‌های دوران قاجار است. واضح است که شناسایی چهره‌هایی که بر روی سکه‌های ساسانی نقش شده است به واسطه خواندن نوشته‌های آنها - که به خط پهلوی است - امکان‌پذیر است اما با توجه به اینکه کشف رمز خط پارسی میانه توسط زبان‌شناسان غربی صورت پذیرفت و در آن هنگام کار متخصصان چندانی در راستای ترجمه نوشته‌های پهلوی به فارسی دوران جدید صورت نپذیرفته بود، احتمالاً هنرمند کاشیکار، تصاویر شخصیت‌های حماسی را یا به مدد ذهن خلاق خود نقش زده و یا منبع الهام و الگوی دیگری چون کتاب نامه خسروان در اختیار داشته است. با مراجعه به تصاویر موجود در کتاب فارسنامه ابن بلخی (تصاویر پادشاهان و شخصیت‌های حماسی ایران باستان) که توسط فرصت‌الدوله شیرازی در کتاب دریای کبیر نقاشی شده است^۱ هنرمند کاشیکار با توجه به تصاویر موجود در کتاب نامه خسروان به طرح‌پردازی و ساخت کاشی‌های اقدام کرده است. در ادامه به بررسی چند نمونه از این کاشی‌ها پرداخته می‌شود.

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی تزیینات کاشیکاری خانه امام جمعه تهران

این بنا در محدوده بافت قدیم شهر تهران در خیابان

۱. وی خود این تصاویر را از کتاب نامه خسروان اقتباس کرده است.

تصویر ۱۹. کاشی با نقش ضحاک، نیمه اول قرن چهاردهم هجری، خانه قدیمی در شیراز، مأخذ: همان: ۱۸۷.

تصویر ۱۷. کاشی با نقش هوشنگ، نیمه اول قرن چهاردهم هجری، خانه قدیمی در شیراز، مأخذ: سیف، ۱۳۷۶: ۱۸۷.

تصویر ۲۰. پارچه کتان با نقش جمشید، سده ۱۹ م، موزه آرمیتاژ، مأخذ: معمارزاده، ۱۳۸۸، ۱۳۴.

تصویر ۱۸. کاشی با نقش تور، نیمه اول قرن چهاردهم هجری، خانه قدیمی در شیراز، مأخذ: همان: ۱۸۷.

نمونه‌های پیشین، شاه ساسانی را در حال نشسته، اما این بار با سپری در یکی از دستانش، به تصویر کشیده است.

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی تزئینات کاشیکاری تکیه معاون الملک در کرمانشاه

تکیه معاون الملک مجموعه‌ای در کرمانشاه است که کاشی‌های آن با مفاهیم تاریخی، فرهنگی و حاوی اطلاعات گوناگون این بنای تاریخی را بین دیگر بناهای تاریخی ممتاز کرده است. کاشی‌های زیبا با موضوع‌های متنوع نقش شده روی آن‌ها از بدعت‌های کاشیکاری در اماکن مذهبی به‌شمار می‌روند.

بدون اغراق می‌توان تکیه معاون الملک را مهم‌ترین اثر فرهنگی عهد قاجار در کرمانشاه نامید. این تکیه توسط میرزا حسین خان معین‌الرعا یا در سال ۱۳۲۰ ق بنا گردید و اکنون به‌صورت موزه از آن بهره‌برداری می‌شود. تکیه معاون الملک در خیابان شهید حداد عادل در کرمانشاه واقع شده است.

تعداد دیگری از کاشیکاری‌های دوره قاجار نیز، که مانند کاشی‌های خانه امام جمعه کی‌برداری عین به عین

است. شاپور به حالت دوزانو نشسته و برسمی در دست دارد. این تصویر مانند سایر نمونه کاشی‌های دیگر توسط قابی احاطه شده که دور تا دور آن را اسلیمی‌ها و نقوش دهن اژدری فراگرفته‌اند. کاشی‌ساز کوشیده است تا لباس شاپور در این نمونه کاشی‌ها را مشابه پوشش مرسوم پادشاهان ساسانی در نقش برجسته‌های برجای‌مانده از ایشان تصویر کند. رسم در دست گرفتن برسم یا چوبدستی توسط شاه نیز که در این نمونه و نمونه‌های مشابه دیده می‌شود، در میان نمونه‌های برجای‌مانده از هنر ایران باستان و به دنبال آن در کتاب نامه خسروان، به وفور دیده می‌شود.

این کاشی (تصویر ۷) دارای نقش شاپور دوم ساسانی است که همانند نمونه پیش در حالت نشسته و برسم در دست تصویر شده است. چنان‌که گفته شد، می‌توان به شباهت این نمونه‌ها با یکدیگر یا به عبارت دیگر الگوبرداری نمونه‌های قاجاری از نمونه‌های تصویری کتاب نامه خسروان پی برد.

این نمونه (تصویر ۸)، که مطابق با نوشته موجود بر آن تصویر شاپور سوم ساسانی را نمایش می‌دهد، مانند

تصویر ۲۲. پارچه کتان با نقش هوشنگ، سده ۱۹ م، موزه ارمیتاژ، مآخذ: آدامووا، ۱۳۸۶: ۳۳۳.

تصویر ۲۱. پارچه کتان با نقش منوچهر، سده ۱۹ م، موزه ارمیتاژ، مآخذ: همان، ۱۳۴.

تصویر ۲۵. نقش برجسته تخت جمشید، مآخذ: تناولی، ۱۳۸۸: ۲۷.

تصویر ۲۳. پارچه کتان با نقش کیومرث، سده ۱۹ م، موزه ارمیتاژ، مآخذ: همان، ۱۳۳۳.

شریف آن زمان، شش دانگ از منزل مسکونی خود را به انضمام سه دانگ از قریه سراب نیلوفر، سه ربع دانگ از حسن آباد، شش دانگ چهارهجر آسیاب دربند سراب واقع در کرمانشاهان را با تولیت رئیس دیوان عالی کشور و دادستان کل کشور وقف بیمارستان کرد که در سال ۱۳۳۶ بیمارستان مزبور به منزل مسکونی مرحوم فاضل عراقی منتقل شد.^۱

نکته مهم در این بنا و در دیگر بناهای قاجار، مثل سرسرای کاخ گلستان، استفاده از کاشیهای نیم برجسته است که در دوره‌های قبل - به جز در دوره ایلخانان - موجود نبوده است. موفقیت هنرمندان قاجاری در تولید کاشی با ابعاد بزرگ نیز از دیگر دستاوردهای این دوران است.

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی تزئینات کاشیکاری در خانه‌ای در شیراز

در دوران قاجاریه هنر رنگ آمیزی کاشی‌های خشتی معروف به هفت رنگ به دست استادان باذوق و زبردست شیرازی به زیبایی و دل پسندی هر چه تمام تر جلوه گر

از طراحی‌های نامه خسروان است، در اینجا آورده شده و در تکیه معاون الملک کرمانشاه موجود است (تصاویر ۹ تا ۱۴). در کاشی‌های لعاب‌در تکیه معاون الملک نه تنها افراد در هیئت مجسمه‌ها و نقوش برجسته ساسانی و هخامنشی ترسیم شده‌اند بلکه در کنار آنها نام سلسله ساسانی و گاه حتی نام شاهانی همچون شاپور، هوشنگ، و تور هم نوشته شده است.

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی تزئینات کاشیکاری نقش برجسته بیمارستان دادگستری تهران

بیمارستان دادگستری تهران توسط مرحوم فاضل عراقی ساخته و وقف شده است. این بیمارستان در خیابان انقلاب، نرسیده به میدان فردوسی، روبه‌روی خیابان استاد نجات‌الهی، در خیابان پارس واقع شده است. این خانه موقوفه مرحوم فاضل عراقی است. کاشی‌های عمارت بسیار نفیس و بر روی بسیاری از آنها تصاویر شاهان و پادشاهان معروف ایران باستان در نهایت زیبایی نقش شده‌اند که متعلق به دوره قاجاریه است.

در سال ۱۳۳۳ مرحوم فاضل عراقی، یکی از وکلای

۱. برای مطالعه تاریخچه و توضیحات بیشتر نکه، گفتگوی اختصاصی با دکتر بایبوردی، رئیس بیمارستان دادگستری:

www.maaavanews.ir/Default.aspx?tabid=4355&articleType=ArticleView&articleId=64510

تصویر ۲۷. پارچه قلمکار دوره قاجار با نقش پادشاهان ایران
باستان، اصفهان، اواخر قرن ۱۳ هجری، مأخذ: تناولی، ۱۳۶۸: ۳۲.

نقش بسته است. «این پارچه متعلق به سده سیزدهم هجری
/ نوزدهم میلادی می باشد که در گنجینه موزه ارمیتاژ
نگهداری می شود» (آداموا، ۱۳۸۶: ۳۳۳).

تصاویر چاپ شده به شیوه قلمکار بر روی این پارچه
کتانی شامل تصویر کیومرث، هوشنگ، منوچهر و جمشید
است که با همان شیوه نگاشتن نام پادشاه در کنار تصویر
کار شده است. به عنوان نمونه در پرده ای قلمکار به
تصویری از جمشید پادشاه افسانه ای ایران برمی خوریم
که کپی برداری از نقوش هخامنشی تخت جمشید است
(تصویر ۲۳).

در تصویر دیگری از یک پرده قلمکار دوره قاجار، با
تصویر هوشنگ، پادشاه باستانی ایران، مواجه می شویم
که از مقایسه اش با تصویر هوشنگ در نامه خسروان
جلال الدین میرزا شباهت های آن را درمی یابیم (تصویر
۲۶). گرچه در اکثر دست یافته ها مانند پارچه های قلمکار و یا
فرش ها، شباهتی عینی که در نقش برجسته و یا کاشیکاری

تصویر ۲۶. تصویر هوشنگ، پارچه قلمکار دوره قاجار، مأخذ:
تناولی، ۱۳۶۸: ۳۱.

شده بود، چنان که نمونه های عالی آن کاشی کاری حسینیه
مشیر و مسجد نصیرالملک و باغ ارم و امثال آن است.
بازتاب تصاویر نامه خسروان حتی در الهامات هنرمند
قاجاری و نقاشی های روی کاشیکاری خانه های ایرانی نیز
قابل مشاهده است. البته این کاشی ها دارای شباهت های
کمتری نسبت به نمونه های خانه امام جمعه و تکیه
معاون الملک هستند اما این کاشی ها بی تأثیر از تصاویر
نامه خسروان نیستند و نقاش از این تصاویر چاپ سنگی
الهاماتی گرفته است. تعدادی از کاشی های نقاشی شده در
یک خانه قدیمی در شیراز را در این بخش می بینیم. ۱

بازتاب تصاویر نامه خسروان بر روی پارچه های قلمکار دوره قاجار

موضوع ها و تصاویر کتاب های چاپ سنگی بیش از همه
توجه قلمکارسازان را به سوی خود جلب کرد، زیرا علاوه
بر اینکه موضوعات و صحنه های مصور مورد توجه مردم
بود، انتقال این تصاویر از کتاب به روی پرده کار مشکلی
نبود و در حقیقت هم در کتاب و هم در پرده بیان تصویر
با خط بود و سایه روشن و رنگ در مرحله دوم اهمیت
قرار داشت.

مهم ترین اثری که کتاب های چاپ سنگی روی هنر
قلمکاری ایران گذاشت تغییر محتوای آن ها بود، به این
معنی که موضوعات قلمکار تا قبل از دوره قاجار بیشتر
نقش و نگاره ها و گل و بته های تزئینی بود و کاربرد تصویر
در این رشته هم مثل استفاده از تصویر روی قالی بسیار
محدود بود.

در میان پارچه های دوره قاجار، نقوش پادشاهان آن
دوره که به سبک و سیاق پادشاهان ایران باستان بر تخت
تکیه زده اند بسیار دیده می شود. در این میان یک پارچه
کتانی به چشم می خورد که نقوش پادشاهان ایران باستان
متأثر از تصاویر نامه خسروان با چاپ قلمکار بر روی آن

تصویر ۲۹. قالیچه شاپور اول، اراک، اواخر قرن سیزدهم هجری، ۱۵۳×۱۱۱ سانتی متر، مأخذ: همان: ۱۵۹.

تصویر ۳۰. قالیچه قشقای هوشنگ شاه، اواخر قرن سیزدهم هجری، مأخذ: همان: ۱۴۹.

تصویر ۲۸. شاپور اول، چاپ سنگی، اثر فرصت‌الدوله شیرازی در کتاب آثار العجم، چاپ بمبئی، ۱۳۱۰ ه. ق. (تناولی، ۱۳۶۷: ۴۴).

تصویر ۳۱. قالیچه پورانخت، اراک، اوایل قرن چهاردهم هجری، ۱۵۳×۱۱۱ سانتی متر، مأخذ: همان: ۱۷۵.

به فرش‌بافی راه پیدا کرد و بافندگان نیز سفارش بافت قالیچه‌های تصویری را پذیرفتند. «منبع الهام و ماده اولیه بافندگان فرش‌های تصویری، اغلب کتاب‌های مصور چاپ

وجود دارد دیده نمی‌شود اما در بافته‌ها نیز هنرمند تا حد امکان تلاش خود را برای بازنمایی هرچه بیشتر تصاویر و حفظ شباهت‌ها با الگوی تصویری - نامه خسروان - کرده است.

یک پارچه قلمکار با وسعت زیاد نیز موجود است که چهره تکتک پادشاهان ایران باستان بر آن به همان سبک و سیاق تصویرگری کتاب نامه خسروان نقش بسته است.

بازتاب تصاویر شاهان ایران باستان و نامه خسروان بر روی قالی‌های تصویری دوره قاجار

در حقیقت، آغاز جنبش تصویرگرایی در هنر ایران با گسترش فرهنگ و هنر غرب در ایران آغاز می‌شود. تفکر جهان‌مدار و انسان‌گرای غربی، که حضور و نفوذ خود را از دوره صفویه آغاز می‌کند، در دوره قاجاریه به اوج خود می‌رسد، هجومی که بسیاری از بخش‌های فرهنگی و هنری را در ایران تحت تأثیر قرار داد و در دوره قاجار توسط شاهزادگان رونق یافت و در نتیجه از تابلوهای نقاشی

تصویر ۳۳. قالی تصویری بافت کرمان، با نقش پادشاهان ایران باستان، مأخذ: همان.

تصویر ۳۲. قالی تصویری بافت کرمان، با نقش پادشاهان ایران باستان، ۱۴۷×۲۴۲ سانتی متر، مأخذ: www.persia.org/Images/Persian_Carpet/kerman_jpg1

در بررسی هنرهای تصویری دوره قاجار و همچنین شرایط فرهنگی و هنری غالب بر هنر آن دوران به خصوص تأثیرات آن بر سایر هنرهای ریشه دار و سنتی از جمله قالی بافی با موارد متنوعی مواجهیم. این تأثیرات بیشترین جلوه خود را در تصویر انسان در نقاشی و در هنر قالی بافی بر روی قالیچه‌های تصویری به نمایش گذاشت.

در تصویر یک چاپ سنگی اثر فرصت‌الدوله، مجسمه شاپور را می‌بینیم که بر روی سکویی مکعب‌شکل ایستاده و سرش به سقف غار تکیه دارد. در کنار این مجسمه تصویر دو انسان قاجاری را با لباس آن دوره می‌بینیم که در مقایسه با مجسمه شاپور به عظمت آن پی می‌بریم. فرصت‌الدوله پس از چاپ این تصویر به‌عنوان توضیح در کنار آن نوشته است: «گرچه مجسمه مذکور پاهایش شکسته و جسمش بر زمین افتاده، ولی این فقیر نقشه آن را چنان برداشتم که به وضع روز اول سرپا باشد، از برای اینکه ناظرین را معلوم باشد» (تناولی، ۱۳۸۵: ۴۴).

قالیچه شاپور اول در ابعاد ۱۱۱×۱۵۳ سانتی متر در

سنگی بود. در میان این کتاب‌ها دو کتاب، یکی نامه خسروان و دیگری آثار العجم، بیش از کتاب‌های دیگر مورد استفاده هنرمندان قرار گرفت» (تناولی، ۱۳۶۷: ۲۲).

قالی‌های تصویری نیز به دنبال تحولاتی که در رشته‌های مختلف هنری در ایران پدید آمد شکل گرفتند و همگام با دیگر پدیده‌های هنری آن زمان، ضمن به خدمت گرفتن امکانات جدید، مثل تصاویر چاپی، به بیان تازه‌ای در قالی بافی و طراحی قالی بر روی این دست‌باافته‌ها نائل آمدند. «برخی از طرح‌های کتاب نامه خسروان و آثار العجم، همان‌طوری که بودند، در آثار قالی بافان منعکس گردیدند» (همان، ۱۳۶۷: ۲۳).

دست تصویر شده که شبیه نقش برجسته داریوش در تخت جمشید است» (عارف پور، ۱۳۹۰: ۳۷-۳۸). این فرش در موزه پارچه و لباس‌های سلطنتی مجموعه نیاوران در معرض نمایش است.

با دقت در اجزای تصویر و چهره پادشاهان، شباهت نزدیکی میان تصویرپردازی اشخاص در این فرش با تصاویر نامه خسروان می‌یابیم. بی‌شک بافنده یا بافندگان گمنام این قالی در دوره قاجار یکی از منابع تصویری و الهام‌بخش خود را نسخه تصویری نامه خسروان جلال‌الدین میرزا قرار داده‌اند.

یک قالی تصویری دیگر نیز با همین مضمون متعلق به هنرمندان قالیباف کرمان است که چهره پادشاهان ایران باستان در بالای قالی و چهره دیگر پادشاهان بعد از اسلام در دوره‌های مختلف ایران در میانه و پایین قالی بافته شده است.

«بافت دسته‌جمعی پادشاهان روی قالیچه‌های تصویری، بیشتر مورد توجه بافندگان شهری به‌خصوص قالیبافان کرمان بوده است. بعضی از سازندگان پرده‌های قلمکار و یا قالیچه‌ها برای متنوع کردن طرح‌های خود شاهان را با ترکیب‌بندی‌های مختلف نشان داده‌اند و برخی آن‌ها را به‌صورت دست‌جمعی در یک پرده آورده‌اند و برای متمایز کردن شاهان از یکدیگر تغییراتی در نوع تاج آن‌ها و مدل مو و ریش و سبیل ایشان داده‌اند» (تناولی، ۱۳۶۷: ۲۳).

اواخر قرن سیزدهم هجری بافته شده است. در این قالیچه تصویر شاپور شباهت زیادی به مجسمه شاپور بزرگ شاپور واقع در تصویر فرصت‌الدوله دارد. این شباهت نه‌تنها ضمن رعایت تناسبات مجسمه فوق به دست آمده، بلکه شکوه و جلال شاهی آن مجسمه را نیز در این تصویر می‌توان دید. به علاوه وجود رنگ‌های دلچسب و گیرایی که در این قالیچه به کار رفته دوچندان به زیبایی آن افزوده است و آن را به مرحله‌ای از تکامل رسانده که می‌توان آن را تصویری کلاسیک خواند. تصویرنگاری آن هم تا حدودی به چهره شاپور در کتاب نامه خسروان شباهت دارد و نگاشتن نام پادشاه کنار تصویر به سبک و سیاق این کتاب است. «برخی از پادشاهان در مناطق خاصی مورد توجه قالی‌بافان بوده‌اند، از جمله قالیچه‌های هوشنگ شاهی در همدان و شهرهای اطراف آن، شاپور اول در ساروق و روستاهای آن بافته شده‌اند» (تناولی، ۱۳۶۷: ۲۳).

مورد دیگر در این مطالعه، فرش سلاطین مصور به تصاویر پادشاهان ایرانی است و از ویژگی‌هایش این است که هر تصویر دارای شماره‌ای است و در حاشیه فرش مطابق با هر شماره اسامی پادشاهان^۱ بافته شده است. «این قالی تصویری در اواخر دوره قاجار در شهر راور کرمان بافته شده و حاوی ۵۴ تصویر تخیلی از صورت پادشاهان ایران زمین است. از میان شخصیت‌ها و پادشاهان اسطوره‌ای، جمشید در میان طرح بر تخت با عصایی در

نتیجه

از مهم‌ترین علل کاربست مضامین حماسی و باستانی در هنرهای دوران قاجار - همچون تصویر کردن شاه در هیئت رستم، پهلوان حماسی شاهنامه، نشان دادن شاه در موقعیتی شبیه به پادشاهان ساسانی به هنگام شکار در نخجیرگاه‌هایشان، و یا نشان دادن شاه در موقعیتی شبیه به موقعیت نشان‌ستانی یا حلقه قدرت‌ستانی شاهان ساسانی از شخصیت‌های مذهبی در دیوارنگاری‌ها - به رخ کشیدن شکوه و شوکت پادشاهان قاجار است. قاجاریان در هر بخش از سرزمین‌های در اختیارشان از ایجاد نقش برجسته‌ها که منعکس‌کننده هنر ایران باستان است کوتاهی نکردند. شهر ری، تنگه و اشی، طاق بستان و موارد دیگر از این نمونه‌ها هستند.

به‌موازات استفاده از توان و قابلیت‌ها و قدرت تصویرگری از سوی قاجاریان، ادبیات و ادبیات منظوم با محتوای حماسی و غنایی (به‌ویژه شاهنامه فردوسی) از دیگر امکاناتی بود که به‌وفور مورد استفاده قرار گرفت. امکانات جدید چاپ، رشد فزاینده‌ای در تولید انبوه کتاب‌های چاپ سنگی ایجاد کرد و تصویرگری این کتاب‌ها با رویکردهای جدید و انتشار در بین عامه مردم، تأثیر آن‌ها را دوچندان ساخت. کارگاه سلطنتی نیز در اجرای آثار ممتاز هنری و ادبی نقش مؤثری داشت. نسخه نامه خسروان اثر جلال‌الدین میرزا، تاریخ ایران باستان به‌شکل مصور است که پادشاهان باستانی ایران را با تصویرگری عبدالمطلب اصفهانی معرفی و به شرح و توصیف دوره پادشاهی آنان می‌پردازد. تصاویر کتاب به‌شیوه چاپ سنگی اجرا شده است، نثر آن فارسی سره و فاقد هرگونه لغت عربی است که در واقع تلاشی در جهت حفظ زبان و ادبیات فارسی از سوی جلال‌الدین میرزا است. ذکر تاریخ

۱. برای مطالعه بیشتر نام پادشاهان در این قالی ر. ک عارف پور، فاطمه، (۱۳۹۰)، اسطوره‌یگانه در قالی سلاطین، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۰، ۳۶-۴۱

پادشاهان ایران باستان و چاپ‌های سنگی متعدد آن به‌ویژه به‌عنوان کتاب درسی و تصاویر ارائه‌شده برای آن‌ها، این نسخه را در حوزه تاریخ‌نگاری و تصویرگری به‌گویی برای مطالعه‌کنندگان آن و نیز برای هنرمندان تبدیل می‌سازد. تصاویر چاپ سنگی این کتاب، مرجع تصویری و الگوی شاخصی شد تا به‌وسیله بسیاری از هنرمندان - با سفارش‌های دربار یا غیردولتی - با استفاده از آن تصاویر در سطح ابنیه‌های دولتی در شهرهای بزرگ و نیز خانه‌های اعیان و بزرگان به‌صورت کاشیکاری و تزیینات نقش‌برجسته لعابدار و ساده به‌وفور به کار رود.

تصاویر شاهان ایران باستان و قاجار در بافته‌های دوره قاجار و نیز در قالیبافی و برخی هنرهای دستی این دوره در تطبیق با تصاویر نامه خسروان، در بخش‌های جداگانه‌ای در مقاله، در چندین نمونه مورد مطالعه قرار گرفت.

در کاشیکاری‌های دوره قاجار، تصاویر کاشی‌های خانه امام‌جمعه و بیمارستان دادگستری (خانه مرحوم فاضل عراقی) در تهران، تکیه معاون‌الملک در کرمانشاه و چند خانه تاریخی در شیراز به‌عنوان نمونه مورد بررسی و تطبیق با تصاویر نسخه نامه خسروان قرار گرفتند و همگی این مطلب را اذعان می‌دارند که تصاویر چاپ سنگی نسخه نامه خسروان الگوی تصویری قابل توجهی در هنرهای دوره قاجار در دسته کاشیکاری و تزیینات وابسته به معماری بوده است.

طبق یافته‌های موجود و تطبیق تصاویر شاهان ایران باستان در نسخه نامه خسروان با تصاویر موجود در کاشیکاری‌ها، نقش‌برجسته‌ها، نقوش قالی و نقوش دیگر بافته‌ها، روشن می‌شود که هنرمند دوره قاجار تصویر شاهان ایران باستان را عیناً از روی کتاب جلال‌الدین میرزا کپی کرده و در آثار مختلف به کار گرفته‌اند. از این رو می‌توان گفت نسخه نامه خسروان به‌عنوان الگوی شاخص در هنرهای تجسمی این دوره مطرح و مد نظر هنرمندان قاجار قرار گرفته است.

منابع و مآخذ

اسکندری، کریم. ۱۳۸۶. بررسی نقاشی دیواری دوره زند و قاجار در شیراز. پایان‌نامه کارشناسی به‌راهنمایی حبیب‌الله صادقی. پانصدگانه هنر دانشگاه شاهد.

اسکارچیا، جیان روبرتو. ۱۳۷۶. هنر صفوی، زند و قاجار (از مجموعه تاریخ هنر ایران). ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.

امانت، عباس. ۱۳۷۷. «پور خاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران: جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان»، *ایران‌نامه*، ش ۶۵: ۵ - ۵۴.

آخوندزاده، میرزا فتحعلی. ۱۹۶۳. *الفبای جدید و مکتوبات*. به‌کوشش حمید آراسلی و حمید محمدزاده. باکو: آکادمی علوم آذربایجان.

آدامووا، ا. ت. ۱۳۸۶. *نگاره‌های ایرانی گنجینه ارمیتاژ سده پانزدهم تا نوزدهم میلادی*. ترجمه زهره فیضی. تهران: فرهنگستان هنر.

بامداد، مهدی. ۱۳۵۰. *تاریخ رجال ایران*، ج ۵. تهران: بانک بازرگانی ایران.

بهار، محمدتقی. ۱۳۸۹. *سبک‌شناسی*، ج ۳. تهران: امیرکبیر.

تناولی، پرویز. ۱۳۶۷. *قالیچه‌های تصویری ایران*. تهران: سروش.

تناولی، پرویز. ۱۳۸۵. «عکس در فرش»، *هنر و مردم*، ش ۶: ۴۱ - ۴۷.

جلال‌الدین میرزا قاجار. ۱۲۹۷ق. *نامه خسروان*. تهران: چاپخانه علیقلی خان قاجار.

جلال‌الدین میرزا. ۱۳۸۹. *نامه خسروان*. تهران: پازینه.

- حقیقت، عبدالرفیع. ۱۳۸۳. فرهنگ هنرمندان ایرانی از آغاز تا امروز. تهران: کومش.
- دوستعلی خان معیر الممالک. ۱۳۶۱. رجال عصر ناصری. تهران: تاریخ ایران.
- نکاء، یحیی. ۱۳۷۶. تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران. تهران: علمی و فرهنگی.
- سخن‌پرداز، کامران. ۱۳۸۸. بازتاب هنر ایران باستان در تزیینات وابسته به معماری خانه‌ها و کاخ‌های عصر قاجار در تهران. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. به‌راهنمایی محسن مراشی. دانشکده هنر دانشگاه شاهد تهران.
- سیف، هادی. ۱۳۷۶. نقاشی روی کاشی. تهران: سروش.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم. ۱۳۸۴. الملل والنحل، ج ۱. ترجمه سیدمحمد رضا جلالی نائینی. تهران: اقبال.
- عارف‌پور، فاطمه. ۱۳۹۰. «اسطوره یگانه در قالی سلطین»، کتاب ماه هنر، ش ۱۶۰: ۳۶ - ۴۱.
- فهرست سازمان زیباسازی شهر تهران: خانه تاریخی امام جمعه. ۱۳۸۵. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- محمدزاده، حمید. ۱۳۵۷. الفبای جدید و مکتوبات. تبریز: بادکوبه.
- معمارزاده، محمد. ۱۳۸۸. آثار ایرانی موجود در کاخ موزه/ارمیتاژ روسیه. تهران: انتشارات دانشگاه الزهراء.
- ناجی، محمدرضا و دیگران. ۱۳۹۰. تاریخ و تاریخ‌نگاری. تهران: کتاب مرجع.
- هاشمی دهکردی، حسن. ۱۳۶۳. «چاپ سنگی: حیات تازه‌ای در کتابت»، فصلنامه هنر، ش ۷: ۹۰ - ۱۰۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

A Study of an Illustrated Manuscript of the «Nameh-yeKhosravan» and Its Reflection in the Qajar Visual Arts

Mahmonir Shirazi, Ph.D. Student, Art Research, Alzahra University, Tehran, Iran.

Abolghasem Dadvar, Professor, Alzahra University, Tehran, Iran.

Fateme Kateb, Associate Professor, Alzahra University, Tehran, Iran.

Maryam Hoseini, Associate Professor, Alzahra University, Tehran, Iran.

Received: 2014/12/29 Accepted: 2015/5/6

Nameh-ye_Khosravan is a work of Jalal al-Din Mirza, Son of Fath Ali Shah Qajar, which was written during the reign of Naser al-Din Shah Qajar. In accordance to this era's way of thinking, the illustrated manuscript of the Nameh-yeKhosravan is characteristically written in Persian script, the Arabic words and vocabularies are removed from it and the kings of the pre-Islamic era of Iran are illustrated with regard to the Shahnameh stories. This manuscript, several decades after its writing, is considered as one of the examples which indicates the archaistic policies in the Qajar era. Therefore this paper studies the manuscript and its illustrations along with the reflection of these illustrations in the visual arts of the Qajar period. This paper aims at answering the following questions:

What are the characteristics of the illustrated manuscript of the Nameh-yeKhosravan?

In which type of the visual arts of the Qajar period are the mentioned illustrations reflected?

The research method is descriptive- analytical, along with the explanation of the data (the illustrations) and their comparison. The data were collected from library sources and field research by means of documentary sources, note taking and selected illustrations. The results indicate that the visual instances in the mentioned manuscript were influential as models for much of the artworks of this period including architectural ornamentations, paintings, carvings, etc.

Keywords: Archaism, Nameh-yeKhosravan, Qajar Visual Arts.